

ՀԱՅԱՑԻ ՀՆԱԽՍՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

Դ. Դրունի Կամ Կապանի:

Բնութիւնէ՛, ուստի եւ երկրաբանական ձեւաւորութիւններէ յառաջ եկած տեղիք էին ասոնք, որոնք քարածայոններով պատեալ կիրճեր կամ անցք, եւ կամ թէ՛ անցք եւ թէ՛ երկայնածիլ ճահճներ էին: Մարդիկ բազմութեամբ՝ եւ մանաւանդ զօրաց դուռներ աշնայիսի դժուարին տեղերէն հնչտիւ շէին կրնար անցնիլ. մանաւանդ որ արուեստն ու ճարտարութիւնն բնական դժուարութիւնները ալ աւելի սաստկացուցած էին: Դրունք կ'ըսուէին այն կիրճերը կամ անցքը զրաւող որմածքն, որոնց մէջ արդեամբք երկաթէ ամուր դռներ կային, եւ կապանք՝ այն որմունք, որոնք նոյն կիրճերուն կամ անցից երկու դէմ ընդ դէմ եզերքը իրարու հետ կը կապէին: Սակայն՝ նոյնիսկ իրենց բնական վիճակին մէջ՝ դժուարադնացութեան պատճառաւ եւս՝ դրունք կ'ըսուէին: Դրունք եւ կապանք՝ օտար ազգաց եւ մանաւանդ անոնց զօրաց արշաւանքը արգելելու համար՝ դիտմամբ պատշաճ տեղեր կը շինէին: Մեր մատենագրաց քով տեսնուած Զորայ կամ Զորայ անուններն՝ նախ ձոր եւ յետոյ կապան կը նշանակեն, առանց մին միշտ միւսէն բաժնուելու:

1. Դուռն Հայոց: Մեր մատենագիրք՝ բուն հայացի հոգոյն վրայ եւ յականէ ու մանաւորապէս Թաղաւորի մը ժամանակ Դուռն մը կամ Կապան մը շինուած ըլլալը չեն յիշեր: Ստրաբոնի (Բ, ա, 26) համեմատ՝ «(Երատոսթենէս)» (80) կը խոստովանի թէ Թապսակոնէն (81) զէպի հիւսիս մինչեւ ցԴուռն Հայոց եղած մասն չափուեցաւ: Աղեքսանդրիոյ Դպրոցին փիլիսոփոսին մեղի տուած այս ուղղութիւնն՝ զմեզ Աղձնեաց նահանգին հարաւայտ արեւմտակողմանքը մատնանիլ կ'ընէ, անդ՝ ուր Մասիոն լեռը անձուկ մ'ունի: Ասուրնաճիրարպոյ Տաբեգրութեանց մէջ (Բ, 87-88) կը կարդանք որ այս Թաղաւորն «Բուսմուխէն» (82) ելալ, ի կիրճն Իստարատի երկրին միւսեցայ՝ կ'ըսէ: Բուսմուխ յարեւելից նփրատ զետը սահման ունենալով, վերս-յիշեալ կիրճն Աղձնեաց արեւմտակողման ծայրն ըլլալու էր: Զէ ինչ տնհաւանական թէ Երատոսթենէսայ յիշած Հայոց Դուռն՝ նոյնիսկ Իստարատի երկրին կիրճն եղած ըլլայ, որ ճշգրիտ յարեւմտից՝ Բուսմուխայ սահմանակից էր: Պլինիոսի (Ե, իէ, 27) եւ Պոմպ. Մելայ (Ա, ԺԵ, տողք 13-14) եւս յիշած «Դրունք Հայաստանի» հաւանականօրէն Իստարատեայ կրճին ամբողջութիւններն էին:

(80) Ք. ա. 276-196:

(81) Ասորաց մէջ՝ արդի Հալեպ քաղաքին արեւելից-հարաւայտովը, նփրատայ աջոյ եզերաց վրայ շինուած քաղաք մը:

(82) Հոռվմայեցոց Կոմագիմէ գաւառն, Ասորաց վերնագոյն մասն, կից Մելիտինէ վիճակին:

2. Որոշումն պատմագիրն (Ա, Բ, 40) «Հայկական Դուռն» մը յիշելով միանգամայն Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն աղբերականց կողմերը մեղի կ'աւանդէ :

3. Զորայ Դուռն : Մեր ազգային պատմագրաց մէջէն Փ. Բիւզանդացին (Դ, Ժ) կը պատմէ որ Արշակայ Գ. ի (Ք. Ե. 350-369) ղէմ ապստամբեցան Հնայն Աղձնեաց թղտաշին եւ Նորշիրական թղտաշին ... եւ Աղձնեաց առհմին տունն ու զորքն ... եւ Զորայ կոչուած Հայաստանի կողմը պարսկաց կը շինէին, զուռներ կը դնէին եւ իրենց երկիրը Հայաստանէն դատեցին» : Թէպէտ այս դուռը կամ զրուները ժամանակաւոր նպատակի մը համար շինած էին այն ապստամբակ Նախարարներն, սակայն «Զորայ» անունն եւ անոր մէջ պարսկաց ու զուռներ շինուելու հնարաւորութիւնն կը ցուցնեն՝ թէ այն կողմն զուռն մը կամ կապան մը կար յառաջագոյն : Որովհետեւ յիշեալ կապանը շինողներն Աղձնեաց թղտաշին եւ Կորդուացի Նորշիրական կամ Որսիական Նախարարն էին, այս Զորայ կապանն Տիգրիսի արեւելեան ճիւղոյն մօտ տեղ մ'ըլլալու էր :

4. Փաւստոս Բիւզանդացի (Դ, իդ, ի վերջն) առթիւ պատերազմաց ընդ Պարսկիս՝ Հայոց «սահմաններուն երկու դուռերը» կը յիշէ : Ապա յայտ է թէ այս դռներն Հայաստանի հարաւայ-արեւելակողմանքը պէտք է որ դառնուէին : Եւ եթէ Թովմաս Արծրունի (Ե, 8) «Իրումի Ասորեստանի ամրոց մի յիշխանատանն Աղձնեաց» կը յիշէ, հնար է որ վերայիշեալ դռներէն մին ըլլար այս ամրոցն իւր պաշտպանելի դռներովն : Յամենայն դէպս՝ այս վերջինները Աղձնեաց արեւելակողմանքը պէտք է որ որոնենք :

Վերոյիշեալ կապաններն հին ժամանակաց մէջ անտարակոյս օտար աղղաց արշաւանքները արդելելու համար կը դործածուէին : Քաջ զխտենք թէ Կովկասային վայրաց մէջ կապաններ կային, որոնք՝ թէպէտ զրացի աղղաց ձեռքն էին, Հայաստանի ապահովութեան համար կրտսեր ժամանակաց մէջ մեծապէս օգտակար եղած են ստէպ անդամներ : Ազգային մատենագիրք այս հիւսիսային կապաններուն անուանց մեծագոյն մասը զխտեն. սակայն տնոնց ճիւղ տեղեաց եւ հանդամանաց վրայօք կարծես անդէտ կը հանդիսանան : Ասոր հակառակը կը տեսնենք արտաքին մատենագրաց ոմանց քով : Որոշներ ապա աստէն՝ ըստ հնարաւորութեան՝ անոնց թէ՛ անունները եւ թէ տեղերն ու հանդամանքը :

5. Զորայ Դուռն կամ Կապան : Այս դուռը՝ զոր Մ. Խորենացի (Բ. կե. Գ, Ժ) Զորայ կապան եւս կը կոչէ, Կողքիսի մէջ էր, եւ անոր ծովեղերաց վրայ կը տիրէր : Ասոր վրայ Ստրարուն (ԺԱ, Գ, 4, 5) կը զրէ ստպէս. «Իրերիս մտնալու համար չորս անցք կան. առաջինն այն է՝ որուն վրայ բարձրէն Կողքիսի Սարապանք ամրոցն կը տիրէ : ... Ինչպէս յայտնի է, այս անցք Կողքիսի կը սկսի, եւ ամէն կողմ քարաժայռերով, բերդերով եւ սեւ ու բարձր ափուներներու մէջէն վաղող դետերով փակուած է» : Պրակտիկոս (Գոքական Պատերազմում, Դ, 3) Զորայ Դուռը Մար կ'անուանէ : Բնականապէս՝ այս կապանն Կողքիսացոց ձեռքն ըլլալու էր :

6. Ալանաց Դուռն : Այս կապանին անունէն իսկ յայտնի է՝ որ Ալանաց արշաւանաց ղէմ դնելու համար շինուած էր : Վասնզի այս աղղն Կովկասու միջին կողմանց հիւսիսային ստորոտը կը բնակէր, կապանն եւս լեռան միջին կողմանքը դառնուելու էր : Ուստի արդի Տարիալ կիրճն՝ որ Կովկասու մէջ տեղն է, մեր մատենագրաց Ալանաց Դուռը, եւ արտաքին մատենագրաց Սարմատական Դուռն միայն կրնայ համարուիլ : Այս պէտք է որ ըլլար Սարարունէն յիշուած չորս կապաններէն երկրորդն, որուն վրայօք կը զրէ

(ԺԱ, դ, 5) - «Երբ մէկը հիւսիսէն՝ այսինքն Աստանդականայ» (83) Երկրէն կու գայ, կը սկսի երեք օր սեպ գառիվեր մ'ելլել, որուն ետեւէն կու գայ նեղ կիրճ մը, որ կարծես Արադոս գետոյն վերեւը ի կախ կեցած է: Ասոր համար՝ չորս օրէ պակաս ժամանակի մէջ մարդ չի կրնար անկէ անցնիլ: Մարդիկ միայն մէկիկ մէկիկ այն տեղէն կարող են անցնիլ: Ասկէ զատ՝ այս անցն իր ծայրը անտօրիկ պատով կամ հողարկով մը փակած է»: Այս կապանն Վրաց ձեռքը միայն կրնայ եղած ըլլալ հին ժամանակաց մէջ:

7. Կասպից Դուռն: Մեր մատենագիրներէն Մ. Խորենացի (Բ, ձգ) կը յիշէ այս դուռը երբ կ'ըսէ թէ «... երանելի Նունէ ... քարոզեաց ի Կարաջուց սկսեալ առ դամբը Ալանաց և Կասրից՝ մինչև ի սահման Մասթթաց»: Մեր պատմահօր ցոյց տուած Կասպից Դուռը կը պարտինք ուրեմն Կովկասու տարեկալիովմը որոնել, տեղ մը՝ որ Ալանաց Դունէն բաւական հեռու և բեւեռակողմը որոնել, տեղ մը՝ որ Ալանաց Դունէն բաւական հեռու և Կասպից ծովուն եզրաց վրայ կը տեսնենք քաղաք մը Տէրպէնտ անուն, որ պարսից լեզուու «Կասպան» կը նշանակէ, և տեղին Մասթթաց երկրին մօտ էր: Մեծի հաւանութեան է ապա որ Մ. Խորենացու յիշած Կասպից Դուռն նոյն իսկ Տէրպէնտ քաղաքին մօտերը կը գտնուէր, և թէ Մասթթաց պատեւրազմակէր ազգին արշաւանաց մտանդէն յապահօյի ըլլալու համար Կասպից ժողովուրդն այն կապանը չինած էր, և զայն ինքն կը պահէր (84): Մեր տեսութիւնը կը հաստատեն Տակիտոսի (Տաբեգր., 2, լզ) վիպագութիւնքն թէ Վիրք Ք. և 35րդ տարին Պարթևաց դէմ զործելով՝ «ամէն կիրճերը բռնած էին և ծովուն քով ու Աղուանից լեռանց ծայրը դնուածը միայն ազատ թողած էին», և թէ «Կասպական համրով Սարմատները Հայաստանի վրայ թափեցին»: Այս Դուռը կ'անհարկէ Յովսէպոսի (Հրէից նախն. Պատմ., ԺԶ, դ, 4) խօսքն, ըստ որու Վիրք և Աղուանք «իրենց երկիրներէն անցնելու իշխանութիւն տալով Սկիւթացուց, Կասպից Դուները բացին, և զանոնք Արտաւանայ վրայ խաբեցին»: Պլինիոս (2, 4, 11. Ժա, 12) Աղուանից հիւսիսակողմերը քանի մ'աղկեր յիշելով կ'ըսէ. «Ասոնց մէջ են Կովկասեան Դրոններն, որոնք մեծաւ սխալմամբ Կասպից Դունք կոչուեցան»: Սակայն կարծենք թէ մեր բացատրութեամբն սխալն կը մեկնուի և կ'ուղղուի՝ ի՞նչ դոյս սխալ:

8. Աղուանից Դուռն: Ըստ Սարգսոնի (ԺԱ, դ, 5) «Երբորդ անցն Աղուանից երկրէն Իրերիա կը հանէ: Սկսած տեղէն քարածալուի մը մէջ ճեղքում բացուած ըլլալով, նոյն անցն՝ Արադոնիս գետոյն Կովկասէն հոսմանէ ձեւացած ճահճներու մէջէն կը ձգի կ'երկայնի»: Սոյն այս կապանին վրայօք նոյն աշխարհագիրն ուրիշ տեղ մը (ԺԱ, դ, 5) կը գրէ. «Իրերիայի Աղուանից երկիրը տանող կիրճն կը կտրէ կ'անցնի ամբողջ Կամրիւսենէն՝ որ ղերբուկ և չոր երկիր մըն է, և իւր ծայրն Արադոնիս գետոյն վրայ կ'ելլայ»: Այս անցը կամ կիրճը Աղուանից Դուռ պէտք է համարել, մասնոր անոր սկզբնաւորութիւնն Աղուանից երկրին մէջ էր: Կամրիւսենէն Հայաստանի դա-

(83) Սարմատական ազգէ ցիւղ մը, որ Միովտեան ծովակին՝ այս է՝ արդի Ազաթու ծովուն մօտերը կը յաճէր:

(84) Օտարազգի մատենագիրք Կասպից Դուռն կ'անուանէին՝ բնութեմէն այն ամբողջ եւ կիրճն, որ Կասպից ծովուն հարաւային եզրաց մօտ ըլլալով՝ համընթակ Կասպից ծովովընտէ մէկ մասը իւր թափումիւր ունէր: Այս կիրճն իրականէն վրկանից երկիրը Մարտան տանի ետև հաղորդակցութեան մէջ կը դնէր:

ւան մըն էր⁽⁸⁵⁾, որ քստ վերոյիշեալ աշխարհագրի (ՓԱ, դ, 1) «...ճշգրիտ Հայաստանի, Իրերիսյ և Աղուանից երկիրներուն միաւորութեան տեղը կը գտնուի»:

9. Վրաց Գուռն: Ստորոն վերոյիշեալ երեք անցքը նկարագրելէն ետքը՝ անմիջապէս կը յաւելու շարտրդը (ՓԱ, դ, 5) «Հասկ ուրեմն՝ Կուր և Արաքսս գետաց կրկին կիրճերէն Հայաստանէ Իրերիս կրնայ անցուիլ: Ծանօթ է որ այս երկու գետերն իրերաց հետ խառնուելէ առաջ՝ իւրաքանչիւրն մէկ մէկ բերդաքաղաքի ստորոտէն կ'անցնին: Այս բերդաքաղաքներն իրարմէ իրր տասնութեց տասրեղջ հեռու քարածայրերու վրայ շինուած են: Կուր գետն Հարժողիկէ և Արաքսս գետն Սևասմարա բերդաքաղաքներու ստորոտէն կ'անցնին: Այս վերջին անցէն է որ Պոմպէոս անցաւ Հայաստանէ Իրերիս մտնելու համար: Անկէ ետքը Կանիդիոս ևս անցաւ արշաւանքի մ'առնիլ, որ ժամանակաւ յետոյ է»:

Ե. Կլիմայ:

Հայաստան իւր բարձրաբերձ դիրքովն ծայրայեղ եղանակներու ենթակայ է. Կլիմայն «յանկարծական փոփոխութիւններ»⁽⁸⁶⁾ ունի. տմարան և ձմեռան միջնորդ եղանակներն սակաւատեւ են: Ամարան մէջ լեռնային ոտատիկ ջերմութիւնն ստեղ անպամ ծանր է և յաճախ երաշուութիւն կը պատճառէ: Իսկ ձմեռն իւր խիստ ու բարկ ցրտովն երկար է, և շատ տեղեր չէ իսկ առողջարար: Ովրտախոս Վալդիսին ձօնած տաղին մէջ (Տաղ Թ, տողք 1-6) կը ասուէ սապէս. «...Անձրեւներն ամպերէն իջնելով՝ անմշակ դաշտերուն մէջ միշտ շեն հոսիր. կամ թէ մշտատեւ փոթորիկներ Կասպից ծովը անդադար չեն խոռվիր. և ոչ իսկ, սիրելի Վալդիս, սառոյցն Հայաց երկիրներուն մէջ բովանդակ տարւոյ ամիսներն կը կենայ...»: Ըստ Ստրաբոնի (ՓԱ, մդ, 4), «Հայաստանի ամենէն հիւսիսային Էդոզ Սորդէն»⁽⁸⁷⁾ և Կամրիւսենէ գաւառներուն մէջ առատ ձիւն կը տեղայ: «...Ինչպէս կը հաստատեն, շատ անպամ կը պատահի որ ամբողջ կարաւաններ լերանց անձուկներու կամ կիրճերու մէջ ձեան հիւսերու յանկարծ կը բռնուին և անոնց տակ կը թաղուին: Սակայն կ'ըսուի թէ ամէն ճամբորդներն այս վտանգին յառաջատես ըլլալով՝ հետերնին երկայն գաւաղաններ կ'առնուն, որպէօք եթէ այնպիսի ճախորդութեան հանդիպին, զանոնք ձեան մինչև վերին երեքը բարձրացնեն՝ թէ չնչելու համար օդ առնելու և թէ իրենցմէ ետքը անցնողներուն իմաց տալու նպատակաւ, որոնք անշուշտ իրենց օդնութեան կը հասնին, և զիրենք ձիւնակուտին տակէն հանելով՝ կեանքերնին կ'ապատեն»:

Զ. Կենդանիք:

Վաղեմի ժամանակաց մէջ կենդանեաց տեսակներն և թիւն արդարեւ մեծ էր ի Հայաստան: Ծունն՝ մարդուն այս ցմիշտ հաւատարիմ ընկերն, հոն նախաւոր ժամանակներէն կը գտնուէր: Աղղային և ստորեւտանեայ սեպտադիր արձանապրութիւններէն կ'իմանանք թէ ի հնումն կային՝ ձի, ջորի, ուղտ միաստանաւ և երկստապատ, եղն, վայրի եղն, ոչխար, խոզ: Արիւտաբոյս

(85) Ստրաբոն, ՓԱ, մդ, 4:

(86) Լ. Փլաքս, «Վասն Գործոց Հոռոմայեցոց», Դ, 6:

(87) Այս անունը կարգէ գտնախն միայն կրնայ պատշաճիլ, որ Կոլքիսի հայկական մասին մէջ էր:

Միլիտացւոյ (առ Հերոդոտեայ, Ե, 49) ծանօթ էր թէ Հայք «պահարօք ճոխ» էին: Սաղմանաւորայ Բ. Ի բանակին սպարապետն միայն Մանասայ թագաւորութենէն «անհամար արջաւ, օղիք եւ այծիք» աւար տարաւ յԱսորեստան: Ստրարոն (ԺԱ, ԺԳ, 9) կը գրէր. «Հայաստան ձիարուծութեան խիստ նպաստաւոր է. եւ այս նկատմամբ իւր արօտներն Մարաստանի արօտներուն կը հաստատրին: Այնպէս որ ծանօթ բան մըն է թէ միմիայն Պարսից թագաւորաց սպասուն որոշեալ նժոյրներուն մէկ մասն անկէ կու գար, եւ թէ նոյն նահանգը կառավարող սատրապին պարտքն էր՝ որ ամէն տարի մեծի արքային քան հազար մորուկ խաւերէ՝ Միհրական տօնախմբութեանց առեն ի հանդէս գալու համար»: Եղեկիէլ (ԻԷ, 14) Տիւրոսի փարթամութեան վրայօք խօսելով կ'ընէ. «Թորգոմայ տան մարդիկն քու տօնախմբութեանը մէջ ձիերու, ... եւ ջորիներու առուաւոր կ'ընէին»: Ստրարոն իւր ժամանակին համար (Քր. 10-18) Արցախի վրայօք կը գրէ (ԺԱ, ԺԳ, 4) թէ «անկէց ամենէն շատ պատերազմի ձիեր կ'ելլեն»: Նոյն աշխարհագիրն (ԺԱ, Գ, 2) կուրդեան ստորին կողմանց «ճոխ դաշտաղետինները կենդանօք լի» գիտէ:

Եւր Յունաց Բիւրքն Ք. ա. 401ին Հայաստանէն կ'անցնէր, հոն կը դառնաւ ի միջի այլոց նաեւ այժ եւ հաւեղէն: Աշխատաւէր, հեղ, միանդամայն եւ յամառ անասունն՝ էշն եւս ունէր հոն իւր զոյւթիւնը: Որոց համար երէց թիւն կարի մեծ էր. ցիւռ, այծեամն, կաքաւ, այլովքն հանդերձ՝ առատօրէն կը դառնաւ: Ասորենաձիրարադայ Որսայ արձանագրութեան մէջ (Ա, 18-19) կը կարգանք որ այս թագաւորն նախեալ երկիրներուն լեռանց վրայ ցանցերով որսորդութիւն կ'ընէր: Հայ Արշակունեաց առեն՝ որոն թագաւորաց եւ սպատորերոյ համար սովորական գրազում մըն էր: Տիրուլոս լատին բանաստեղծն իր երգոց մէջ (Գիրք Գ, Եղեբեղութիւն Զ, տողք 11-12) Բակքոսը կ'անուանէ, որուն առթիւն կը գրէ. «Հայաստանի վազրերը եւ մատակ առիւծները եւս յաղթահարեց, եւ ամենի գազաններուն կակուղ սրտեր տուաւ»: Վիրգիլիոս (Անգլոքալանք, Հովսեփոսիւն Ե, տողք 29-30) կը գրէ. «Դափնիս(88) է որ մեզի Հայաստանի վազրերը Բակքոսի կառքին լծել սովորեցուց»: Ըսենք աստէն անցողակի որ հաւանականօրէն այս վայրի երէններն Հայաստանի հարաւակողմանքը կը դառնաւ: Ըստ Ստրարոնի (ԺԶ, ա, 24), իւր ժամանակն Տիգրիսի հովտին՝ այն է Աղձնեաց եւ Կորդուաց արեւմտակողման մէջ առիւծներ կը դառնաւ: Ըստ Փ. Բիւզանդացւոյ (Ե, իգ) Ք. ե. չորրորդ դարուն մէջ Կորդուաց գաւառն առիւծներ, եւ (Ե, իէ) Մեծ Ծոփք՝ արջեր եւ ինձեր ունէին:

Է. Տուկկ, Բոյսք եւ Բեքք:

Ասոնք հին ժամանակներն Հայաստանի մէջ աննշան չէին: Իւրաքանչիւր կլիմային համեմատ՝ այլեւայլ էին թէ տունկերն ու բոյսերն, եւ թէ բերքն:

Պայտաներու շինուածոց համար փայտեր կը կտրուէին, որոնք մանաւանդ Երասխայ քով, Սիւնեաց եւ Գուգարաց մէջ եւ ուրիշ շատ տեղեր կը գտնուէին. այս փայտերուն տեսակներն էին՝ սօսի, մուրտ, գերերի, տաւսախ, մայր, մամիւր ու հացի: Բնական անտառներ ունենալէ զատ՝ որոնք ըստ մեր պատմագրաց հին ժամանակներն բազմաթիւ ըլլալու էին, որայու համար երէց որջեր պատրաստելու նպատակաւ կաղնիէ եւ ուրիշ ծառերէ

(88) Դափնիս՝ Սիկիլիացի հովիւ մը էր, որ ըստ առասպելիմ՝ հայր եղած էր հովիւն թանաքեղծութեան:

եւս աբուլեւսաւով անտառներ տնկելու սովորութիւն կար(89)։ Ուրարտուի թագաւորն Ռուշաս Բ. (Ք. ա. իրր 685-675) իւր Պատմական Արձանագրութեան մէջ (մեր թիւ 38 ԱԱ, 11-12) կ'ըսէ. «Վեց փայտաշէն զիւղ, ծառ եւ այն զիւղից անտառը կանդնեցի»։ Թուի թէ ասոնք էջմիածնի մօտերն էին։ Սարարոն (ԺԶ, ա, 24) կ'ըսէ թէ «Տիգրիսի հովտին մէջ ... անոյշ խունկեր, նաեւ համեմի թուփեր կը բուսնին։ ... Նոյն երկրին մէջ կը գտնուին նաեւ առիւծներ, նաթեր եւ զանգեփան կոչուած քարն՝ որ օձերը կը փախցնէ»։ Այս հովտին Աղձնեաց եւ մասամբ Կորդուաց նահանգներն էին։ Տիրուլլոս լատին բանաստեղծն (Ա. Գիրք, Երգաց, Դ. Եղերեղոսիւն, առդք 13-14) «խնկօք անուշիւք ճոխ Հայոց կողմանքը» կը յիշէ։

Հայաստանի բերրոց դալով՝ կը տեսնենք որ հիւսիսայ արեւմտից Կողմերէն Հանքային աղ, բիրենդ ու ջերմկաջուրներ կ'ելլէին։ Ըստ Սարարոնի (ԺԱ, ԺԳ, 9), Սպեր նահանգին մէջ «ոսկւոյ Հանքեր» կային։ Ռշտունիք, Աղձնիք եւ Տուրուբերան՝ նաթի, պղնձոյ, երկաթոյ եւ կապարի Հանքեր ու զգթոր ունէին։ Արցախ նահանգին Կողթ գաւառին մէջ քարախունկ, Փայտակարանի կողմանքը՝ բամպակ ու դարի, Տուրուբերանի մէջ՝ գաղպէն եւ մեղրը, ի Գողթան՝ զինի, Տայոց մէջ՝ թուղ, նուռ, սերկեւիլ, նուշ եւ աղտոր կը գտնուէին։ Ըստ Սարարոնի (ԺԱ, ԺԳ, 4) Շակաշէնի դաշտին մէջ՝ որ Քր-Ա. դարու սկիզբը Ուտի նահանգին մէկ մասն էր՝ ձիթէնի, յԱյրարատ նահանգի՝ ներկ որդան կարմիր կ'ելլէին(90)։ Պոլուաբքոս (Անտոնիոս, ԽԹ) Հայաստանը, «բարեբեր երկիր» կ'անուանէ։ Սարարոն (Բ, ա, 14) Շակաշէն եւ Երասխամոր գաւառներուն մէջ այգեստաններու, թզենեաց, ցորենոյ եւ մեղրի առատութիւնը կը դովէ։ «Բուսարանական աշխարհագրութեան նիւթերու մէջ ամենամեծ գիտնականք այնպէս կը համարին թէ այգեստանն իրր իւր նախաւոր հայրենիքը ունեցած է Կովկասու սահմանները, զՀայաստան՝ ուր անոր գեղեցկութիւնն Յունաց Բիւրն զարմացուց, ... Կորդուաց աշխարհը եւ Կասպից ծովուն հարաւակողմը եղած երկիրները»(91)։ Շիրակ գաւառին բարեբերութիւնը կը յայտնէ Ժողովրդական այն ասացումն՝ զոր Մ. Խորենացին (Ա, ԺԲ) մեզի կ'աւանդէ. «Թէ քո Շարալի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»։

(89) Հ. Բ. Գաբրիւնեանց. «Տիգր. Պատմ.», Վիեննա, 1849, հոդ. Ա. էջ 88-89։

(90) Ղազար Փարսեցի. էջ 30։ Սարարոն, ԺԱ, ԺԳ, 9։

(91) Fr. Lenormant. Les origines de l'histoire. Բ. տպգր., հոդ. Բ, Լիսսի Ա. էջ 248։

Տես դարձեալ Սարարոն, ԺԱ, ԺԳ, 4. ԺԵ, ա, 58։ Քսենոփոն, Արշաւան, Դ, Գ, 9։ Ritter, Erdkunde, Asien, հոդ. Ժ. էջ 319, 434, 485, 520, 554։ De Candolle, Géographie botanique, էջ 872, Hehn, Kulturpflanzen und Hausthier, էջ 26։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Ազգագրական սահմանք, Ա. Կասպի: - Բ. Կասկիք կամ Կասկալի: -

Գ. Կասիք արեւմտից հարաւոյ վերնակողման: - Գ. Կասիք ստորին կողման արեւմտից հարաւոյ: - Ե. Քաղտիք: - Քաղաքական-ազգագրական սահմանք:

«Պատմութիւն որեւէ ազգի սկզբնաւորութիւնները չ'զրտեր: Իւր տե-
սութեան հորիզոնին մէջ երկրիս ժողովուրդներն այն տառն կը մտնէն, երբ
արդէն իրենց սեփական ձեւաւորութիւն մ'են ստացած, եւ զգացած են թէ ի-
րենք՝ զբացի ազգաց նկատմամբ ընդդիմադրական մըն են: Սակայն մինչեւ
որ անոնք այս աստիճանին հասած ըլլային, դարեւ անցած են՝ որոնց շարքը
ոչ ոք կրնայ թուել: Լեզուադիտութիւն նեւս զայդ ընել կարող չէ, սակայն
մեզի ազդիր մը կը բանայ, որ պատմութեան սկզբնաւորութեան կը հասնի:
Երբ պատմութիւնն կը սկսի, լեզուն արդէն իւր կերպական կազմութեան
նկատմամբ որոշ ձեւ մ'առած է: Լեզուն մէջ նա ի ժողովրդեան նկարագիրն
ստաւորեալ է: Ժողովրդոյ սեփական յատկութեան առաջին վկայն՝ եւ անոր
նախապատմական ժամանակաց մէջ անցուցած կենաց շրջանին ամենահին եւ
միակ վկայագիրն լեզուն է» (92):

Ճշգրի այս պայմաններով է որ հնագոյն ժամանակաց հայազգի ժողո-
վրդոց բնակատեղեաց սահմանները՝ նախ լոկ ազգագրական եւ յետոյ քա-
ղաքական-ազգագրական տեսութեամբ կրնանք որոշել: Լոկ ազգագրական
յօրինուածութեան հիմն կ'ընծայէ մեզի Կաս բառն, որ «լոյս» նշանակու-
թեամբ՝ նախաւոր ժամանակաց մէջ Հայ ցեղերուն գերադուր՝ աստուածոյն
անունն էր: Ժողովուրդ մը իւր բարոյական եւ նիւթական ժառանգութեան
եւ ստացուածոց մէջ առաջին տեղին իւր պաշտած աստուծոյ կ'ընծայէ. ար-
դարեւ իրեն սեփական ինչ բան կայ առաւել եւ յաւադոյն քան զդիւս. եւ երբ
ասանց մէկը իւր գերադոյն գիւք կը խոստովանի, ո՞չ ապաքէն նա բովանդակ
ազգին եւս տէրն կը ճանչցուի (93): Հետեւաբար՝ ժողովրդեան ազգայնու-
թիւնն եւս՝ նոյն գերադոյն գիւք անուամբն պէտք է որ ճանչցուի ներքեաց մէջ
եւ ներկայացուի արտաքինոց առջեւ: Այսու եղանակաւ է որ լոյս գերադոյն
գիւք անունէն նախկին Հայք կոչուած են Կաս-գիւք, Կաս-պք, Կաս-կիք եւ
Կաս-իք: Յայտ է ապա թէ Կաս անունը այլեւայլ ցեղեր լոկ եւ յեղականու-
թեամբ, եւ կամ բաղադրութեամբ եւ յեղականութեամբ զործածած են իրր
ցեղերուն ընդհանուր անունն: Այս անունն է որ անոնց բնակավայրաց աշ-
խարհագրական գիւքքը եւ անոնց ազգագրական նկարագիրը մեզի ճանչցնելու
կը նպաստէ:

Ա. Եւ նախ Հայաստանի հիւսիսոյ արեւելակողմը գրաւող Կասպից ժո-
ղովուրդը կը նկատենք, որուն անունն էր Կասպի, որ «Լոյս-ընդդ-աստուա-
ծոյն-երկրպագուք» կը նշանակէ: Կասպից ժողովուրդն՝ Կովկասու հիւսիսոյ
արեւելից կողմերէն գէպի հարաւ՝ իւր անուանակիր ծովուն արեւմտեան ե-
զերաց վրայ բաւական ընդարձակութեամբ երկիրներ կը գրաւէր: Ըստ Երա-
տոսթեկեայ (սու Ստրաբ. ԺԱ, Բ, 15), «երկրացիք Կովկաս լեռան միմիայն

(92) Ernst Curtius, Griechische Geschichte, 2. տպգր., հոմ. Ա, էջ 15-16:

(93) Ernst Curtius, անդ. էջ 42:

Քաղաքացի էր, որոնց թիվն անաճիկ էր և թիվն էր կրթորդէն Քսենոփոն Յունաց Բիւրուին Հետ անցած էր: Միշտ նոյն մատենադրին (Դ, է, 15-18) համեմատ՝ Յունաց Բիւրն Տայց երկրէն անմիջապէս Քաղաքացի երկիրը անցնելէն վերջ՝ Հարբաստս (Ճորթս) դեպք անցաւ, որ չորս քաղաքէն լայնութիւն ունէր: Ապա ուրեմն Քաղաքը մասամբ Սպեր գաւառին քովը կը բնակէին, որ Տայց սահմանակից էր յարեւելից իւրոյ գրութեան: Արհեստագործութեան արժանի է առ կէտն՝ որ Քաղաքացի այս մասին վիճակն հիւսիսայ կողմանէ Տրապիզոնէն կողքին կամ կողքիսացուց վիճակին կից էր, կամ պէտք էր որ կից ըլլար: (Յիշենք ստալէն թէ «Քաղաք» և «կողքիսացի» անուններն կասկի կամ կասկաի ընդհանուր անուն տակ կը բաժանուէին: Առաջ էին Քաղաքը, որ Տրապիզոնի վիճակին հարաւայ արեւելակողմը կը գտնուէին: Արեւմտակողմանքը կը յիշէ Քսենոփոն (Արշաւան, է, է, 1) երբ կը զրէ թէ Յոյնք Մոսիւնեկաց երկիրը անցնելէն վերջ՝ «Հասին ի Քաղաք»: Սորա առկաւ են թուով, և Մոսիւնեկաց իշխանութեան տակ են: Անոնց մեծ մասն մեծ տաղանքէ երկաթ հանելէ կ'ապրին»: Ինչպէս յայտնի է, Քսենոփոնի ժամանակ Քաղաքը կամ Պաղտիք իբր երկու խումբք մէկը կը ներկայանան, որոնց միոյն և միւսոյն մէջ բաւական մեծ անջրպետ կը տեսնուի: Սակայն մեր մատենադիրներն զՊաղտիք իբր մէկ խումբ ժողովրդոյ զիտեն և անոնց բնակավայրին նկատմամբ՝ Կարնոյ և Սպերայ գաւառաց հիւսիսակողմը մատնանիշ կ'ընեն: Եւ այս չէ ինչ դարձանայի, ժամնդի հոս ևս Քաղաքը պէտք էր որ գտնուէին:

Հեկատոնիս (Ք. ա. 549-486) բանից համեմատ՝ «Քաղաքացի հարաւակողմը Արմենք սահմանակից են»: Ահաւասիկ աշխարհագրական յայտնի փաստեր, որոնցմով կը ստուգուի որ Քաղաքը=Պաղտիք հին ժամանակներէն Հայաստանի կից և անոր արեւմտից հիւսիսակողմը կը բնակէին: Ըսենք ստալէն թէ Քաղաքէս կամ Քաղաքի «Քաղաք» անուններէն կասկի=կասպք անուն հետ անձուկ յոյժ աղերս ունին, մանաւանդ թէ ասոր հետ նոյն են, և «Լոյս-ընող-աստուածոյն-երկրպագուք» կը նշանակեն: Հեկատոնիս և Քսենոփոնի վկայութիւններն արդարեւ մեծ նշանակութիւն ունին, այնու որ «Քաղաք» անունն «Կասկիք» անուն մասամբ եղանակաւորեալ մէկ ձեւն ըլլալով, Կասկեաց կամ Քաղաքացի ժողովրդեան՝ Նաիրեայ ժողովրդոց հետ ունեցած անձուկ արեւակցութիւնն թէ այն անունն ստուգաբանութենէն և թէ նոյն ժողովրդեան Նաիրեան երկրաց սահմանակցութենէն երեւան կ'ելլէ (97): Զէ անմասն ի շահեկանութենէ զիտել թէ Հոմերոսի մէջ յիշուած (Իլիական, Բ, 857) քաղաքն մանաւանդ թէ երկիրն «Աղիւրէ, ուսկից արծաթ կ'ելլէ» նոյնիսկ Քաղաքացի (Կասկեաց) երկիրն էր, և թերեւ անոր արեւմտեան մասն: Աղիւրէ անուն մէջ Ք=X Գիրն ինկած ըլլալով, առաջին վանկին հնչիւնն կազդացեր է: Երբ Հոմերոս (Իլիական, Բ, 856-857) կ'երդէ. «Ոգիտս և քաջն Եպիտորոսի Աղիւրէէն եկող Ալիդոնացի գորաց-կառաջնորդն, աշխարհք հեռաւորք՝ ուսկից արծաթ կ'ելլէ», Ալիդոնացուց երկրաւ պէտք է խմանալ ասորեստանեան արձանագրութեանց Ալլի, մեր ազգային արձանագրութեանց Ալլիլի, և յոյն ու լատին մատենագրաց Ալլիլիսենէ երկիրը, որ է Եկեղեաց գաւառ, մօտ յԱղիւրէ, որուն գիրքն Թերմոտոն գետոյն Քաղաքացի երկիրն պէտք էր որ ըլլար, և Ալլիլի երկիրն՝ ժամանակ մը

(97) Եսիւդեայ խումբն (Պրոմէթէոս, 714, և Եթանէքին, 727) թէ Քաղաքք ծագմամբ Ալիւրացի էին, պատմական ստուգութիւն չունի:

Աղիւրէի մասն եղած ըլլալու էր⁽⁹⁸⁾։ Ստոյլ է որ միջին ժամանակաց մէջ Քաղիւրաց մաս մը՝ անջատեալ յարեւելեան Քաղիւրաց, Թերմոսոն գետոյն աջակողմը կը տեսնուէր։ Սակայն պատմական վկայութիւններէ զիտեմք թէ «Թերմոսոն գետոյն մօտը նախ Քաղիւրաց ազգն բնակեցաւ»⁽⁹⁹⁾։ այնպէս որ այս ժողովրդեան զէս յարեւմուտս ձգեալ այն մասն՝ նախաւոր ժամանակներէն հոն հաստատուած էր, և միւս մասերն առանց ընդհատութեան և խառնման մինչև Կողքիս պէտք էր որ երկայնէին։ Անշուշտ այն անջատման պատճառն Բ. ա. է. դարուն առաջին կիսոյն մէջ Կիմմերացւոց արշաւանն եղած էր, որով Մոսինեկք՝ նախկին Մոսոքայ բնակչաց մէկ մասն, Կապադովկիոյ հիւսիսի արեւելակողմը, և Տիրարենացիք՝ նախկին Թորէլայ բնակիչքն, Կապադովկիոյ հարաւոյ կողմանքը թողլով՝ Թերմոսոնի և Ճորոխի Քաղիւրաց մէջտեղը հաստատուած էին⁽¹⁰⁰⁾։ Քաղիւրք Փոքր Ասիոյ մէջ զաղթականութիւն մ'եւս ունէին⁽¹⁰¹⁾։

Այժմ առանձինն Պոնտոսի Քաղէացւոց և Քաղէաց վրայ խօսինք։ Ստեփանոս Բիւզանդացի Դիկէարքոս պատմիչ (Բ. ա. չորրորդ դար) խօսքը յտուճ բերելով կը գրէ. «...Կողքիսի մօտ եղած ժողովուրդն ևս Քաղէացւոց կը կոչուի։ Սոփոկէս ի Թմրկախարսն կ'ըսէ. 'Կողքիսացին և Քաղէացւոցն և Ասորւոց ազգն'»⁽¹⁰²⁾։ Դիկէարքոսէն յիշուած այն Քաղէացիքն՝ նոյն իսկ Քսենոփոնէն յիշուած Տայոց սահմանակից Քաղիւրներն և Տրապիզոնի վիճակին Կողքիսացիքն, և մեր մատենագրաց խաղտիքն պէտք էր որ ըլլային։ Դարձեալ ըստ նոյն մատենագրի, «Քաղէիս Հայաստանի մէկ երկիրն է։ Մենիպպոս երկուց Պոնտոսից մէջ շուրջանակի նաւարկութեան զործոյն մէջ գրելով կ'ըսէ. «...Պոնտոսի Թագաւորութիւնն մինչև այս բարբարոսաց երկրրը կը հասնի», և 'Տիրարենէ և Քաղէիէ և Սաննիկէ'»⁽¹⁰³⁾։ Այս երկրին մէջ բնակողներն Քաղէիք կը կոչուին, վասնզի տիրող սովորութիւնն այսպիսի ինչ է»։ Պլինիոս (2, դ. 4) այս Քաղէիքը «Արմենոքաղիւրք» զիտէ. առսոք՝ առանց իրիք երկմտութեան՝ Ճորոխ գետոյն ձախակողմը և աջակողմը կը բնակէին և արեւմտեան մատենագրաց շատերէն Քաղիւրք կը կոչուին։

(98) Տես Ստրաբոն, ԺԲ, գ. 20-22, որ Ալիգոնացիները Քաղիւրաց հետ նոյն կը դնէ։ Վիրգիլիոս, *Մշակակառք*, Ա, 58։ Տես և *Eustathii Commentarii*, մեկն. սողին 767, որպէս աստէն ի վեր։ Ամմիան. *Մարկելո*, ԻԲ, Բ, 21։ Տես և *Deimling, Die Leleger*, Leipzig, 1862, էջ 41-43։ Եւր Ապոլոգորոս (առ Ստրաբ. ԺԲ, գ. 24) կը գրէր Բէ Հոմերոս Հալիս գետէն անդին եղած ժողովուրդներէն և ոչ մին կը նանչնար, իւր նոխարիւնն անմոլարութեամբ նոխացեալ չէր։

(99) Տես *Anonymi periplus Ponti Euxenii*, յօդ. 31, ի *Geogr. Gr. Min.*, հտր. Ա, էջ 409։ Տես և *Eustathii Commentarii*, մեկն. սողին 767։

(100) Ըստ Պոմպոնեայ Մելայ (Ա. ԺԲ, սող 69) և այլոց. «Տիրարենացիք Քաղիւրաց սահմանակից են»։

(101) Տես Հերոդոտոս, Ա, 28։

(102) Ասորւոց ազգաւ՝ աստէն Կապադովկիոյ Սախաակ-Ասորիքն կ'իմացուին։ Սոփոկ. Բ. ա. 495-405։

(103) Տես Մենիպպոսի հոկար. 2, առ Մարկիանոս Հերակլիացոյ, ի *Geogr. Gr. Min.*, հտր. Ա, էջ 572։ Տես և *Eustathii Commentarii*, մեկն. սողին 767, ի *Geogr. Gr. Min.*, հտր. Բ, էջ 350, և Ստրաբոն, ԺԲ, գ. 29, և Դիոդ. Սիկիլ., ԺԲ, 28 և հետեւ. և Սկիւպա Կարիւսանցացի *Շուրջ. Նաւարկ.*, հոկար. 88, ի *Geogr. Gr. Min.*, հտր. Ա, էջ 65, և Ալեքսն Հոդդ. *Արդոնաւ.*, Բ, 1000 և հետեւ. Որփիոս, *Արդոնաւ.*, սող 739, Ալիէն., *Descriptio orbis*, սող 956, Ritter, Բ, 727։

գործնք Պրոտարքոս (Լուկուլլոս, ԺԴ, ԺԹ) Քաղաքացիք կը ճանչնայ եւ մերայնեայ մատենագիրք Սաղտիք կ'անուանեն: Կոստանդիանոս Միրանածին (Յաղագս Նահանգաց, զիրք Ա.) կը դրէ. «Ութերորդ նահանգ՝ որ կոչի Քաղաքացիք: Քաղաք կոչուած նահանգն եւ Տրապիզոն կոչուած գլխաւոր քաղաքն՝ յունաց պաղթականութիւնք են, զոր օրինակ Քսենոփոն իւր Արշաւան Կիւրոսի գրքին մէջ կ'ուանոյ: Յայնկոյս եւ ցամաքամիջի կողմանքն՝ Փոքր Հայք սկզբնաւորութիւնք են, նոյն իսկ անուններն զայս կը հաստատեն. այսինքն Կեղտոյնէ, Սեւապերացիք(104) եւ Գեղանոն...»: Աստէն Քաղաք Տրապիզոնէն մինչեւ Փոքր Հայք երկայնած կը տեսնենք, որ նախաւոր դրութեան կարի համաձայն է: Արդարեւ Ստրաբոն (ԺԲ, գ, 28) կ'ըսէ. «Փառնակիոյ եւ Տրապիզոնի դաւաներուն վերեւ Տիրարենացիք եւ Քաղաքացիք կը բնակին, որոնք մինչեւ Փոքր Հայք կը ձգին»: Վճռական են Ստրաբոնի խօսքերը (ԺԲ, գ, 19, 20). «Որք զարդիս Քաղաքացիք կը կոչուին՝ ի հնումն Քաղաք կը կոչուէին»: Պատճառն յայտնի է. վանդի՝ բնական եւ կամ ժամանակադրական կարգաւ տողելով, Կասկիք կամ Կասկայք, Քաղաք, Քաղաք=Սաղտիք եւ Քաղաքացիք անուններն միեւնոյն ժողովրդեան անուններն էին. ըստ աշխատիլ ցեղից միեւնոյն ժողովրդոյ՝ անուանց մէջ քանի մը տարբերաց հինչիւնքն կը տարբերէին եւ մասամբ անուններն եւս: Այս տարբերութեան գործակից եղած են նաեւ ժամանակաց յեղաշրջութիւնք եւ մատենագիրք եւս: Այս վերջիններէն ոմանք թէ Պոնտոսի մէջ եղած ժողովրդոց եւ թէ Կորդուաց մէջ գործածուած Քաղի անունը՝ իրենց աւելի ծանօթ Բարելոնի ժողովրդեան Քաղիէի (==Քաղաքացիք) անունն հետ նոյն սեպելով, ըստ այնմ եւս գրած են(105): Այս նկատմամբ ծանրակշիւ են բանք Եւստաթեան՝ որ կ'ըսէ. «Քաղաք մինչեւ Պոնտոսի թագաւորութիւնն Հայաստանի մէկ երկիրն է: Տիրած սոփոսութիւն մըն է՝ որ հոն եզոյ ժողովուրդներն երկու մանկով Քաղի (==Քաղաք) կը կոչուին, ոչ թէ Քաղիէի (==Քաղաքացիք)»: Դիւկաբաքստէն եւ Մենիպպոսէն յիշուած Քաղի անունն Քսենոփոնէն եւ յայտոց գործածուած Քաղիէի անուանաձեւը կ'ուղղէ: Իսկ Քաղի=Քաղաքացիք ձեւն՝ մեր ազգային սեպագիր արձանագրութեանց մէջ տեսնուած նախընթաց-Ուրարտուի ժողովրդոց սեփական ազգադրական անունն էր, որ կրօնականէն յառաջ կու գար: Կասկիք եւ Կաղքիացիք էին արդարեւ ժամանակաց հայացի ցեղք, որոնք ղէպի հիւսիս արեւմտից եւ կամ ղէպի հիւսիս արեւելից տարածեալ սփռեալ էին: Ուրարտուայ թագաւորներն եւ նոյնիսկ Արտաշէսեան եւ Արշակունեաց հարստութիւնք այս Քաղաքիք իրենց արքունական դաւադանին տակ ազգային միութեան բերելու պատեհ առիթ եւ ժամանակ չեն ունեցած: Այլ եւ յրեմացոյ գարուց անոնց լեզուն, բարքն ու կրօնական սովորութիւնքն մեծապէս փոխուելով՝ իրենց բուն ազգին գլխաւոր մարմնէն զբրեթէ օտարացած են: Սակայն ինչորոշ գլխաւոր կէտն միշտ յապահովի է, թէ Կաղքիացոց, Կասկեաց, Քաղաքաց, Պոնտոսի Քաղաքացոց եւ Քաղաքաց=Սաղտեաց ժողովուրդներն կամ ցեղերն Լուսոյ զից պաշտօն կը մատուցանէին, զանի իրենց զերադոյն զիքը կը ճանչնային, եւ ասոր անուամբն իրենց ցեղադրական յորջորջումը յորինած էին աշխարհի ձեւերով, հանդոյս Կասպից, Կասեաց եւ Կասեաց (==Քաղաքաց) ժողովրդոց: Կիւր, Կասեաց եւ Կասեաց (==Քաղաքաց) ժողովրդոց:

Գ. Կասկեաց երկիրներէն՝ հնագոյն Հայաստանի արեւմտից հարաւայ փե-

(104) Իմա, Սպիր ցաւառ:

(105) A.-H. Sayce, *Records of the Past*, n. s. հար. II, էջ 166, ծանօթ. 1:

թաղոյն կազմանքը ինչեւո՞ւմ, կը տեսնենք որ Ծոփաց եւ Տուրքաբերանի մէջ (Առախտաւորոս (106) լեռնաշղթայն Ասորեանձրեարազ Ասորեստանի (Ք. ա. 885-860) Թաղաւորէն (Տաթեգրութիւնք, Ա., 104-106. Բ., 16) Կառիարի կոչուած է: Յիշեալ Թաղաւորը Սուրնատայ աղբերականց տեղը իւր արձանը կանդնելն էտքը՝ զէպի նոյն լեռը դնացած է պատերազմաւ: Կասիարի անունն Կասի եւ արի բառերէն բաղադրեալ է, եւ երկրորդն սեմական-երբայական հար կամ չին երաներէնի հարա «լեռ» բառերուն աղաւաղեալն է: Ուստի լեռան անունն «Կասեաց-լեռ» կը նշանակէր: Կասի անուան մէջ ի զիրն ուրարտեան լեզուին կդադի սեռականի մէկ զերջադիր յօդն էր. իբր բոլանդակիչ յօդակի ուղղական դործածուելով՝ Կասի «Լեռ-աստուածոյն-երկրպագութ» կը նշանակէ: Ուրեմն՝ Հայաստանի արեւմտակողման միջին վայրաց մէջ եւս զից հաւատացեալ կային, որոնք Կասպից եւ Կասեաց կամ Կասկայից աղբէն էին:

Գ. Արամծանույ Հովհան Թողլով՝ իբր դէպի հարաւ կ'իջնենք. կը տեսնենք որ Մատիոն յետն Աստուածաբարացի (Տարեգրութիւնք, Բ, 94, 95, 96. Գ, 109 եւն.) եւ Սարմանասար Բ. (Նիմրութայ Կոթողն, 52) Թագաւորներէն Կատարի կը հռչակ: Կը հետեւի որ Կասի՝ «Լոյս-Աստուածոյն-եքիրպագաւք» Լեւորասարտէ զաա՝ Մատիոն յերան վրայ եւս կը բնակէին: Ուրեմն աչս երկու յերանց մէջնապէր բնակող ժողովուրդներն եւս Կասի էին կամ պէտք էր որ ըլլային:

Եւ Սկզբապահանքի տեսութեամբ նկարագրել այս մեր սահմանադրութիւնն՝ միայն Հայաստանի չորջանակի ծայրերը որոնելով ամբողջովին չ'կատարուիր։ Ուստի կը ստիպուինք բուն երկրին մէջերը հետազօտել՝ տեսնելու համար թէ հոն եւս Լոյս աստուածը պաշտող ժողովուրդներ կային թէ ոչ։ Այս հետազօտութիւնն կարի հաճոյ արդիւնքներ մեզի կը հայթայթէ։ Բիւնա(107) վիճակին մէջ նստող վեհապետ Թադաւորք՝ դիբներ եւ նոյն վիճակին բնակիչները Քաղզիս (Պաղիս) գերապոյն աստուածոյն երկրպագուները կը կոչեն, անոր մեհեաններ կը շինեն, զոհեր կը սահմանեն եւ բնծաներ կը նուիրեն(108)։ Քաղզիս յատուկ անուան սկզբնական ձեւն էր Կաղիս, որ «յուսատու» կը նշանակէ։ Բաղադրեալ բառիս երկրորդ մասն՝ ուրարտեան դու «տայ» բային քնդունելութիւն ներկայն է․ բառ մը՝ որ սանսկրիտ եւ հին եւրաներէնի դա, յատիներէնի դա բառերուն հետ միեւնոյն նշանակութիւն ունի(109)։ Միեւնոյն ցարդ մեր հետազօտութիւններն մեզի «Լոյս-բնոյ» եւ «Լոյս» աստուած մը պաշտողներ յայտնեցին, զարդիս «Լուսատու» աստուածոյ մը երկրպագուներ մեզի կը ներկայացնեն։ Փութանք բաւ թէ պաշտուած աստուածն նոյն է․ եւ եթէ՛ բառից նշանակութիւններէ դատելով՝ անոր զբլ-խառոր սեփականութեան վրայ տարբերութիւն մը կը յայտնուի, այս տարբերութիւնն աւելի հարեանցի է քան թէ հիմնական։ Միեւնոյն աղբիւն քանի մը ցեղերուն մէջ՝ հայրենական աւանդութեան կամ անոնց մասուորական

(106) Տես Աղբյուրում, ժԱ, ժբ, 4. ժդ, 2, 5:

(107) Բզնունեաց ծովուն արեւելից հարաւակողմը՝ Տոսպ գետանն:

(108) Տես մեր համաժամողին մէջ ի միջի այլոց՝ քիւ 42-42*, սողի 1-32, 2-4 - 34-36 եւայլն. քիւ 19, Գ. 2-3, Գ. 25-28 եւայլն. քիւ 30, սողի 8-9 եւայլն. քիւ 19, Է. 16, 78. քիւ 38 ԱԱ. սողի 21-22 եւայլն:

(109) Իսաղովինիս եւ Մինուսա Ա. Ուրարտուայ բազաւորաց 1 Պատմական Արձա-
նագրութեան մէջ (մեր թիւ 2-2*, տողք 12-12, 16-17, 22-23) կը տեսնենք որ *Խաղիս* (Քաղ-
դիս) անունն Արդիս (Աղդիս) ձեւոյն փոփոխութիւնն է: Ուստի հնչման կաղաւթեան համար՝ անկէ
տեսչին ձեւոյն *Խ* իսագաղայինն ինկած է:

Հանդամանաց եւ կամ քրմական դասուց վարդապետութեանց համաձայն՝ մի եւ միակ կառ «Լոյս» իւր դէմքը անփոփոխ պահէր, եւ շատ մը ցեղերու մէջ ալ վերադիրներով զարգարէր էր։ Որովհետեւ բխանոյ նստող թաղաւորներն ի սկզբան Ուրարտու փոքր վիճակի մէջ կը բնակէին, յայտ է թէ իրենց պէտքայն վիճակի բնակիչներն եւս Քաղդէս (=Կադիս, Սալդիս) դիքը իրենց գերազանց աստուածը կը դաւանէին։ Իսկ Ուրարտու վիճակն Կարնոյ դաւան էր՝ հաւանականօրէն քիչ մ'աւելի բնդարձակութեամբ։ Այսու օրինակով՝ եթէ Հայաստանի ներքին կողմանքն մեղի բխանոյ եւ Ուրարտու վիճակաց բրնակիչները Քաղդիսապաշտ կը ցուցնեն, ուրիշ բաղմամբի վիճակներ եւս մեր առջեւ կ'ենլին իբր նալդի «Քաղդիք=Լուսատու-աստուածոյն-Երկրպագուք»։ Իրացր նուիրներ ճշդիւ իմանալ հարկ ըլլալով, կը պարտիք աստէն հանդէս ընել այն ամէն տեղաց, որոնց բնակիչներն Քաղդիք կ'անուանին՝ նախ Արդիստիս Ա. (Ք. ա. իրր 780-730) եւ յետոյ իւր որդին Շարիդուրիս Բ. (Ք. ա. իրր 755-730) թաղաւորներէն։ Առաջնոյն Շէեղ Արձանագրութեան մէջ (մեր թիւ 19, Ա, 6-12, 16) կը կարդանք որ Արդիստիս Ա. Դիս'ուսոց-որդւոյն վիճակը (Տարոն) եւ Բզնունեաց ծովուն արեւմտակողմը Բիստու (Բզնունիք) վիճակը, դարձեալ՝ Հայաստանի հիւսիսոյ արեւելակողմանքը Ջարախեւ-տեայց (Ջաւախք), Բարանիս (Արցախու՝ Միւս Հարանդ) երկիրները եւ ասոնց չըջակայքը եղող ուրիշ տեղուանքը, եւ յետոյ Կարնոյ դաւանին մէջ Արուսացուց վիճակը նուաճած ըլլալով, ասոնց ամենուն բնակչաց համար կ'ըսէ. «Այդ Քաղդեաց քաղաքաց-վիճակները, աւանաց եւ գիւղից վիճակները մէկ տարուան մէջ ստացայ»։ Ապա ուրեմն ստուգիւ այդքան վիճակաց բնակիչներն Լուսատու-աստուածոյն-Երկրպագուքն էին եւ Քաղդիք կը կոչէին։ Նոյն թաղաւորն կ'ուանդէ եւս (Անդ, մեր թիւ 19, Ա, 17-23, Բ, 3) թէ ինքն Գեղամայ ծովուն հիւսիսոյ արեւմտակողմը՝ Արիւիանեայ-որդւոյն (Գարեղեանք), Քուտուրդանիս (Արաղածոտն), Ետի'ունիս (Գեղամայ ծովուն արեւմտակողմը) վիճակները եւ ասոնց չըջակայքը, դարձեալ Հուլուկու (Ջուղայ Գողթան) եւ Ուրացուց (Արեւիք) վիճակները եւ ասոնց բոլորտիքը նուաճած էր։ Ասոնց ամենուն բնակիչները վերոյիշեալ ձեւով Քաղդիք կ'անուանէ։ Նոյնպէս՝ նոյն թաղաւորն (Անդ, մեր թիւ 19, Գ, 5-13, 34-40, 44-45) Մանաս երկրին թաղաւորութիւնը (Մասեաց արեւմտակողմէն դէպի հարաւ արեւելից), Կուլասիս (Կուլդանովիտ ի Վասպուրական), Բարանիս (Պասպարունիք ի Վասպուրական), Բուստու (Բուժունիք ի Վասպուրական), Արխա'ուն (Արքասովիտ ի Մոկս) վիճակները, Բարուտացուց երկիրը (Ջարեհաւան, Կապուտան ծովուն յարեւմուտ հիւսիսոյ արեւմտից) եւ Բարսուացուց վիճակը (նոյն ծովուն հարաւոյ արեւելակողմը) նուաճած ըլլալով, ասոնց բնակիչները ամբողջովին Քաղդիք անուամբ կը յորջորջէ։ Այս անունը կու տայ (մեր թիւ 19, Գ, 47-58, Դ, 10, 18, 36, 40) Իյանիս (Աղաւիս ի Վասպուրական), Իրկի'ունիս (Երնջակ ի Սիւնիս) եւ Այլանիս (հաւանականօրէն Առուենից-Ջոր ի Մոկս) վիճակներուն ժողովրդոց եւս։ Միւսնոյն Քաղդիք անուամբն է որ կը կոչուին անդէն (թիւ 19, Դ, 55-56, 65, Ե, 5, 10) Հուգիստիս (Գուկան ի Վասպուրական), Ուսինիս (Ուշնի քաղաք յարեւմուտ հարաւոյ արեւմտից Կապուտան ծովուն), եւ Ուրմիս (Որմի յարեւմուտս ծովուն այնորիկ) վիճակաց բնակիչներն։ Վերջապէս՝ Քաղդիք կը կոչուին (ի թիւ 19, Է, 2-13, 31) Տուարացուց վիճակին (Տուարածատափ ի Տուրուրեբան) եւ Գուրբու երկրին (հաւանականօրէն Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն ձախակողմէն դէպ յարեւելս եւ ի հիւսիս) բնակիչներն, թողլով միւս մանր տեղերն ու քաղաքները։

Կը տեսնենք որ Քսենոփոն (Կիւրոսի Խրատ, Գ, ա-դ) Կորդուաց գոնէ

Հիւսիսային սահմաններուն մէջ բնակող ժողովուրդը «Քաղղէացիք» կ'ան-
ւանէ: Դարձեալ Քսենոփոն (Արշաւան, Դ, 4, 3-4) Կորդուաց հիւսիսայ սահ-
մաններէն անդին ձիաւոր եւ լճեային զինուորներ տեսած էր, որոնց համար
կրթէ թէ «Ասոր ... ազգօք՝ Արմենք, Մարդոնք եւ Քաղղէացիք էին: Կ'ըս-
էր թէ Քաղղէացիք ազատ էին եւ քաջ պատերազմողք»⁽¹¹⁰⁾: Այս վերջինքս
անտարակոյս Կորդուաց ժողովուրդէն պէտք էր որ ըլլային: Արեւմեանց պե-
տութեան ժամանակ՝ յորում եղաւ Քսենոփոնեայ պատմած արշաւանն (Ք.
ա. 401), Կորդուացիք Հայաստանի հարաւակողման մէջ իրենց ազատու-
թիւնը պաշտօնէն: Տարակոյս չկայ որ Քսենոփոն այն Կորդուացիները Քաղ-
ղէք կոչելու տեղ, Բարեկաստանի Քաղղէացւոց անունն ձեւը կու տայ անոնց:
Այս ստույգ կ'երեւի՝ թէ Քսենոփոն Կորճէից մէջ միեւնոյն նահանգին
այլեւայլ մասը ցեղերէն մերթ զմերթ Կորդուքք եւ մերթ «Քաղղէացիք»
(իմա՝ Քաղղիք) կոչել լսած էր, թէպէտ այս մասը ցեղերն՝ անոնց իրիք բա-
ցառութեան «Քաղղիսապաշտ» ուստի եւ Քաղղիք էին: «Կորդուացիք» անունն
անտարակոյս անորեւտանեայ «քուրաղու» պատերազմող, զիւցազն բառէն
յառաջ եկած է. ուստի պարզապէս վերագիր մը պէտք էր ըլլար՝ Կորդուաց
սչխարհին բնակչաց յատուկ. վերագիր մը, որուն ծագումն Ասորեստան-
եայց պետութեան սկիզբները երեւան եկած պէտք է որ ըլլայ: Իսկ Քաղղիք
Քաղղէացիք) յորջորջումն խոր հնութեան մէջ ծագած ըլլալով, ցեղապրա-
կան որպիսութիւն միայն կրնայ ցոյց տալ, որ զերագոյն դիք Քաղղիքը պաշ-
տելէն կու դար. պաշտօն եւ որպիսութիւն, որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշ-
խարհին ամէն ժողովրդոց՝ ուստի եւ Քուրաղուաց՝ հաւասար էին:

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

(Շար. 3)

(110) Զատնէ՝ Քսենոփոնեայ (Արշաւան, Ե, Ե, 17 եւ Է, Բ, 25) յիշած «իմեօրէն
«Քաղղէացւոց» եւս նոյն պէտք է համարել: